

MATERIAŁY

„Mappa szczegulna woiewództwa podlaskiego” Karola de Perthées z 1795 r.

Uwagi wstępne

Oprac. Stanisław ALEXANDROWICZ

Zabytki dawnej kartografii stanowią dla historyka przedmiot badań interesujący podwójnie. Przede wszystkim są one cennymi źródłami historycznymi, które przynoszą liczne, mniej lub bardziej (zależnie od przeznaczenia mapy, jej skali i umiejętności kartografa) szczegółowe informacje ściśle umiejscowione w przestrzeni, dając zarazem swoistą syntezę współczesnego powstaniu mapy stanu środowiska geograficznego, zwłaszcza zaś osadnictwa, a często i stosunków własnościowych.

Same mapy bada historyk kartografii, której rozwój wiązał się z historią odkryć geograficznych, poznawaniem i stopniowym zagospodarowywaniem terytoriów kontynentów, krajów czy wielkich kompleksów majątkowych. Znajomość dawnego materiału kartograficznego oraz stopień jego wykorzystania przez historyków wciąż pozostają niewystarczające ze względu na fragmentaryczność, rozproszenie i brak należytej informacji o zasobie i miejscach przechowywania. Szczególnie dotyczy to map rękopiśmiennych, z reguły wykonywanych w jednym egzemplarzu, wyjątkowo w paru, a zachowanych niekiedy w miejscach zupełnie przypadkowych¹.

W odniesieniu do kartografii staropolskiej, która na ziemiach Rzeczypospolitej rozwijała się w wiekach XVI—XVIII bardzo wszechstronnie, osiągnęła poziom techniczny nie ustępujący krajom Europy Zachodniej, stwierdzić dziś możemy, że ocalały tylko szczątki bogatego niegdyś dorobku. Uływ czasu, liczne wojny XVII—XX w. i związane z nimi zniszczenia, częste masowe rabunki polskich dóbr kulturalnych przez obce wojska, wreszcie wywiezienie z kraju najcenniejszych zbiorów archiwalnych i bibliotecznych po

¹ Ogólne wprowadzenie w historię staropolskiej kartografii dają podstawowe opracowania: K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966; S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. II, Poznań 1989.

rozbiorach i powstaniu listopadowym spowodowały, że badaniom polskich historyków dostępna jest tylko niewielka część dawnego zasobu map rękopiśmiennych. Żadna zaś z wielkich bibliotek polskich nie posiada zbliżonego do kompletu zbioru dawnych drukowanych map Polski lub jej części.

Do wyjątków należy więc sytuacja, w której badacz dziejów regionalnych dysponowałby dawnymi, sprzed końca XVIII w., mapami interesujących go obszarów. W uprzywilejowanym położeniu znajdują się tylko historycy niektórych miast dawnej Polski, zwłaszcza Gdańska, Elbląga, Torunia, Krakowa, Warszawy czy Poznania, dla których zachowały się niekiedy wcale bogate zespoły dawnych planów miast i map ich okolic, zwłaszcza zaś posiadłości miejskich.

Z obszaru Podlasia, ściślej biorąc dawnego województwa podlaskiego i przyległych doń powiatów grodzieńskiego i brzeskiego-litewskiego, zachowała się wyjątkowa obfitość dawnych szczegółowych materiałów kartograficznych. Rozpoczynają ich listę mapy majątkowe i graniczne z pierwszej połowy XVI w.², dość liczne są też mapy wojskowe (głównie wykonane przez kartografów szwedzkich) z czasów Potopu i Wojny Północnej — czyli z połowy XVII i początków XVIII w.³ Najbogatszy i dla historyka najcenniejszy jest jednak zbiór map i atlasów majątkowych starostw i ekonomii królewskich z drugiej połowy XVIII w. oraz podobny atlas należącego do Radziwiłłów hrabstwa białskiego (Biała Podlaska, dawniej Radziwiłłowska) z lat 1777—1782, najwspanialszy ze znanych zabytków staropolskiej kartografii majątkowej⁴. Wszystkie one obejmują jednak tylko wybrane obszary, nie zaś całe jednostki terytorialno-administracyjne⁵.

² Pięć takich map poddał szczegółowej analizie S. Alexandrowicz, *Mapy majątkowe północnego Podlasia z XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”. R. XIV, 1966, nr 2, s. 279–305.

³ O nich zob. S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii...*, s. 131–135. Zagadnienie rozwoju kartografii wojskowej przedstawiają bliżej S. Alexandrowicz, K. Buczek, *Polska kartografia wojskowa do połowy XVII wieku*, (w:) *Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej. Materiały z konferencji*, oprac. B. Krassowski i J. Madej. „Studia i Materiały z Historii Kartografii” I, Warszawa 1982. Biblioteka Narodowa, Zakład Zbiorów Kartograficznych, s. 7–32.

⁴ Te i podobne mapy i plany wymienia i charakteryzuje referat S. Alexandrowicza, *Polskie mapy majątkowe z XVI–XVIII wieku jako źródła historyczne*, (w:) *Problemy nauk pomocniczych historii, III. Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice 1974, Uniwersytet Śląski, s. 129–141. Por. tegoż, *Ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie Karola Perthéesa „Polonia” z końca XVIII wieku*, „Zeszyty Naukowe UAM”, Historia, z. 11, Poznań 1971, s. 208–214.

⁵ Ogólną orientację w znanym zasobie dawnych (do końca XVIII w.) i nowszych — do roku 1939 map Podlasia i obszarów sąsiednich ułatwia powielony katalog wystawy: *Podlasie na mapach dawnych i współczesnych* ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie, Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Białymstoku, oprac. S. Alexandrowicz, W. Całczyński, Białystok 1981,

Dla historyka Podlasia tym większe znaczenie posiada rękopiśmienna mapa całego obszaru województwa podlaskiego, wykonana w roku 1795 przez Karola de Perthées — nadwornego kartografa (używającego tytułu „geografa”) ostatniego króla Polski Stanisława Augusta Poniatowskiego. W zamiarach tego światłego władcy leżało dokonanie zasadniczej reformy kartografii ziem Rzeczypospolitej i opracowanie dokładnej mapy całego kraju. Nie było jednak, w ówczesnej sytuacji ustrojowej i finansowej państwa, organizacyjnych i finansowych możliwości przeprowadzenia podstawowych zdjęć topograficznych na tak rozległych obszarach kraju. Wybrano więc drogę inną — stworzenia nowych szczegółowych map województw (w jednolitej skali 1 : 225 000) i, drogą ich generalizacji, opracowania nowej wielkiej mapy kraju⁶. Namiastkę zdjęć topograficznych stanowić miały bardzo szczegółowe, sporządzone według jednolitego wzoru, ankiety opisujące obszar każdej istniejącej parafii rzymskokatolickiej, wypełniane przez proboszczów. Bardzo starannie odnotowywano w nich kierunki i odległości między poszczególnymi osiedlami czy obiektami terenowymi, co umożliwiała wykonanie na podstawie ankiet schematycznych szkiców kartograficznych, będących właściwie mapkami poszczególnych parafii. Obszerniej zagadnienie to przedstawia Wiesława Wernerowa we wstępie do publikowanego w tym samym tomie opisu parafii dekanatu knyszyńskiego z roku 1784.

Na podstawie takich właśnie opisów zdażył Perthées opracować mapy szczegółowe województw: mazowieckiego (1783, druga redakcja 1789—1791), płockiego z ziemią dobrzyńską (1784), brzesko-kujawskiego (1785), inowrocławskiego z księstwem siewierskim (1787), sandomierskiego (1788—1791), rawskiego (1792), łęczyckiego (1793), podlaskiego (1794—1795). Trzeci rozbiór Polski przerwał tę benedyktyńską pracę. Wrócił do niej na krótko Perthées w roku 1804, opracowując już w Wilnie mapy województw poznańskiego (1804) i kaliskiego (niedatowana). Tylko część z wykończonych map rękopiśmiennych została wyszytychowana i odbita w Paryżu w firmie Tardieu,

Muzeum Okręgowe w Białymstoku. Wśród wymienionych w nim 58 pozycji znalazły się „Mappa szczegulna Województwa Podlaskiego” Perthéesa (poz. 16) oraz mapy majątkowe i graniczne z XVI w. (poz. 17—20) i z XVIII w. (poz. 21—24 i 26). Tamże, na s. 15—16, podana podstawowa literatura.

⁶ Podstawowe informacje o pracach Perthéesa nad licznymi mapami, tak całej Polski, jak i województw, wykonywanymi dla króla Stanisława Augusta, podaje K. Buczek, *Perthées Herman Karol de h. własnego (1740—1815)*. Polski słownik biograficzny, t. 25, Wrocław 1980, s. 638—640 (z obszerną bibliografią). Całokształt jego działalności na polu kartografii przedstawia także, *Dzieje...*, s. 80—91 oraz *The History...*, s. 98—110. Przed sześćdziesięcioma laty przygotował Karol Buczek obszerną monografię tego kartografa; w ostatnich latach życia autora opracowana ponownie, oczekuje ona na publikację. Obraz Litwy i wiele partykularnych map z jej obszarów, częściowo wykorzystanych przez Perthéesa przedstawia S. Alexandrowicz, *Ziemia Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 187—217.

poczynając od roku 1792. Były to województwa: krakowskie, lubelskie, płockie i sandomierskie oraz mapa okolic Warszawy. W roku 1806 w Petersburgu wyszytychowana została jeszcze mapa województwa rawskiego⁷.

Perthéesowskie mapy województw („mappy szczegulne”) od dawna przyciągają uwagę historyków. Ich poznanie i krytyczną ocenę zapoczątkowały pionierskie studia Karola Buczka (1902—1983), który dał wszechstronny obraz i ocenę rozwoju kartografii stanisławowskiej, a zwłaszcza działalności kartograficznej Perthéesa⁸. Brak jednak dotąd analitycznych studiów nad metodą pracy Perthéesa, jej poszczególnymi etapami: od analizy ankiet parafialnych i opracowania szkiców poszczególnych parafii (wykonywanych w Warszawie), przez umiejscowienie ich wyników na większej mapie obejmującej całość województwa, unifikację obrazu i uzupełnienie go z innych materiałów kartograficznych i astronomicznych pomiarów współrzędnych geograficznych ważniejszych punktów, po wzbogacenie materiałami informacyjnymi zestawionymi w umieszczonych w wolnych partiach mapy tabelach. Pomijam tu mniej interesujące historyka — lecz bardzo ważne dla korzystającego z mapy — liczne elementy dekoracyjne, podnoszące wartość estetyczną dzieła. W odniesieniu do całego niemal dorobku „mapp szczegulnych” nie jest dziś możliwe dokonanie takiej analizy ze względu na zniszczenie materiałów podstawowych. Historyk dysponuje dziś nimi tylko dla jednej mapy — województwa podlaskiego, ściślej zaś biorąc dla jej północnej części leżącej w granicach diecezji wileńskiej, przede wszystkim dekanatów knyszynskiego i augustowskiego. Zawdzięcza to szczęśliwemu zbiegowi okoliczności — zachowaniu tekstów ankiet, opracowanych na ich podstawie przez Perthéesa szkiców parafii, wreszcie samej rękopiśmiennej wykończonej mapy. Publikacja tego materiału otwiera zarówno przed historykami kartografii, jak i badaczami historii regionalnej nowe perspektywy.

Jedyny zachowany egzemplarz mapy znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (sygnatura zbiorów kartograficznych AK — 98). Pochodzi ze zbioru geograficznego Stanisława Augusta, przewiezionego przez króla z Grodna do Petersburga w roku 1797. Po śmierci Stanisława Augusta (zmarł w Petersburgu 12 II 1798 r.) znalazła się wraz z większością jego zbioru map Polski w wojskowym „Depo-Kart”, a wraz z przekształceniami rosyjskiej wojskowej służby topograficznej weszły następnie w skład tworzonych kolejno zbiorów „Wojenno-topograficzeskago Depo” i „Wojenno-Uczenago Archiwa Gławnago Sztaba”. Zgodnie z traktatem ryskim z 1921 r., wraz z częścią rozproszonego zbioru geograficznego Stanisława Augusta, re-

⁷ K. Buczek, *Perthées Herman Karol de...*, s. 639.

⁸ Najcenniejszą po dziś dzień kopalnią wiadomości o kartografii doby stanisławowskiej pozostaje podstawowa monografia: K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, Kraków 1935, odb. z: „Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski”, z. 3, s. 115—322.

windykowana do Polski, znalazła się ostatecznie w tzw. Archiwum Kartograficznym, obejmującym mapy w formacie książkowym — a do takich zaliczono mapy Perthéesa przechowywane w futerałach⁹.

Mapa, wykonana ręcznie piórkiem i czarnym tuszem na specjalnym papierze mapowym (znaki wodne wskutek naklejenia na płótno są nieczytelne), stanowi zarazem dzieło kartografii i sztuki dekoracyjnej. Wskutek podklejenia na płótno, z podziałem na dziesięć zbliżonych do kwadratu $26\text{ cm} \times 26\text{ cm}$ sekcji, z odstępami między nimi od 1,5 do 2,0 mm, przy czym dwie sekcje mają doklejone wypustki o szerokości kilku centymetrów, co chroni je od zniszczenia przy składaniu, nie można jednoznacznie określić wymiarów mapy. W podstawowej części ma ona, wraz z podwójną ramką, wymiary $46,2\text{ cm} \times 112,5\text{ cm}$, a całość — podwójnego arkusza $53,5\text{ cm} \times 119,4\text{ cm}$. Szerokość ramki wynosi 13 mm. Jednak, w mniej więcej 1/3 wysokości na krawędzi zachodniej, a 1/8 na krawędzi wschodniej, zasięg mapy został rozszerzony poza ramkę, przerwana w odpowiednich partiach, by pomieścić najbardziej wysuniętą na zachód część ziemi drohickiej, a na wschód — bielskiej. Licząc szerokość mapy łącznie z tymi wypustkami, podnieść ją musimy do 58,3 cm. Krawędzie całości oklejone są cienką różową taśmą papierową.

W pięciu kartuszkach o różnych rozmiarach, z których trzy rozmieszczono wzdłuż zachodniej krawędzi mapy, dwa zaś w górnym i dolnym prawym rogu, znalazły się: tytuł, dedykacja królowi Stanisławowi Augustowi, tabele dóbr królewskich i włości duchownych oraz: „wykład znaków” obejmujący 29 znaków umownych z objaśnieniami. U dołu, poniżej ramki, dodana została podziałka liniowa w ozdobnej ramce z objaśnieniem „Miara Trzech Mil w Proporcji Piętnastu na Gradus” o długości 10,0 cm z dopiskiem u dołu „12 000 Łokci Warszawskich”. Oczywiście chodzi tu o mile polskie, których na 1° szerokości geograficznej liczono 15. Dla przedstawionego na mapie obszaru, pomiędzy 52° — 54° szerokości geograficznej północnej, długość łuku 1° południka wynosi średnio 111 288 m. Tym samym na jedną milę przypadłoby 7419,2 m. Według jednak podanej równolegle liczby 12 tys. łokci warszawskich, przypadających na jedną milę polską (łokieć=59,5539 cm) jedna mila polska mierzyłaby 7564 m¹⁰. Taką też wartość przyjąć mu-

⁹ K. Łonczyńska, *Zbiór geograficzny Stanisława Augusta*, „Archeion”, t. 33 (1960), s. 21–40. Dawne i obecne miejsca przechowywania mapy dokumentują napisy i pieczęcie na odwrocie płótna, którym ją podklejono: 1. napis atramentem: No 14 416 — MK 10, 2. stempel w czarnym tuszu: „Depo kart” z dwugłowym orłem, 3. stempel w czarnym tuszu: VOENNO—TOPOGRAFIČESKOE DEPO No 14416, t. 10, 4. napis ołówkiem: 1594 AK. 98, 5. pieczęć okrągła w tuszu fioletowym z napisem: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

¹⁰ Por. E. Stamm, *Miary długości w dawnej Polsce*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, t. 9, 1935, s. 374–375.

simy dla obliczenia skali mapy, co daje 1 : 226 920, czyli bardzo niewiele różni się od przyjętej dla „map szczególnych” skali 1 : 225 000. Zachodzącą różnicę wyjaśnić można zarówno niedokładnością podziałki liniowej, jak wpływem kurczliwości papieru.

Nieregularności kształtu mapy wynikają ze swoistego zarysu przedstawianego na niej obszaru. Województwo podlaskie, którego obszar ukształtował się ostatecznie podczas reformy administracyjno-sądowej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego z roku 1565/66, składało się z pasa ziem pogranicza litewsko-mazowieckiego i małopolskiego, podzielonego na ziemie drohicką, bielską i mielnicką o bardzo skomplikowanej linii granicznej, licznych jej odcinkach spornych i enklawach, długo będących przedmiotami sporów, zwłaszcza z sąsiednim powiatem brzeskim-litewskim. Nie dawały się one wpisać w przyjętej skali w prostokąt utworzony przez dwa wielkie arkusze papieru. Konieczne stało się więc jego uzupełnienie wspomnianymi już wypustkami na krawędziach; za to wolna przestrzeń wewnątrz ramek mapy pozwoliła na swobodne rozmieszczenie potrzebnych tablic z różnorodnymi informacjami.

Pełny tytuł mapy, na kartuszu — tablicy wspartej na dolnej części kolumny z herbem województwa podlaskiego (tzw. Pogoń Litewska), a zwieńczonej ozdobnym monogramem królewskim SAR pod koroną i otoczonej licznymi elementami dekoracyjnymi, brzmi: „Mappa szczególna Wojewodztwa Podlaskiego zrzządzona z innych wielu mapp miejscowych tak dawniej jak y swiezo odrysowanych, tudziez goscincowych y niewątpliwych wiadomosci. Wszystko według regul geograficznych, y obserwacyi astronomicznych. Przez Karola de Perthées Pulkownika y Geografa J. K. M^{ci}”. Na podstawie kolumny mamy datę „MDCCXCV”. W przytoczonym tu tytule zamieniono stosowaną przez kartografa kapitalę literami małymi, pozostawiając jednak brak znaków diakrytycznych czy nierozróżnianie liter l i ł.

Obraz kartograficzny przedstawianego obszaru nie ogranicza się zasięgiem granic województwa podlaskiego. Równie starannie przedstawione tu zostały objęte ramką partie ziem Mazowsza czy Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Celem nadania wybranym elementom treści mapy większej czytelności zastosował Perthées skromną kolorystykę. Szerokie barwne pasy naniesione akwarelą uwypuklają granice poszczególnych ziem województwa (zwłaszcza drohickiej i bielskiej): drohickiej — kolorem zielonym, bielskiej — żółto-brązowym i mielnickiej — różowym. Kompleksy dóbr królewskich i własność kościelną wyróżniono przez podkreślenie nazw miast i wsi królewskich kolorem żółtym, a „duchownych” — czerwonym. Wreszcie linie dróg, narysowane czarnym tuszem, pociągnięto dodatkowo cieniutką kreską koloru żółtego.

Oprócz granic administracyjnych mapa dość szczegółowo przedstawia sieć osadniczą, z wyróżnieniem za pomocą odrębnych znaków miast, miasteczek i wsi. Te ostatnie podzielone są na kilka kategorii w zależności od posiadania

lub nie kościoła i cerkwi parafialnych oraz od wielkości (od „wsi dużej albo długiej” po „wioskę”), „gościńce czyli karczmy” i „stanowiska poczty”, młyny i „kuźnice czyli hamernie”. Obficie uwzględniono sieć dróg, pokazanych odrębnymi sygnaturami zależnie od charakteru (trakty pocztowe, drogi „furmańskie” i „zwykłe”). Bardzo starannie przedstawiona jest sieć wodna — rzeki spławne, rzeki mniejsze i rzeczki, jeziora oraz bagna. Wśród tych ostatnich wyróżniony został odrębnym napisem: „Błota znaczne przez które letnią porą nie można przejeżdżać chyba zimą” obszar puszczy na północ od rzeki Biebrzy (tu „Bobra” albo „Bóbr”) ograniczony od zachodu dolnym biegiem jej dopływu Łeku, od wschodu zaś Netty. Lasy potraktowane zostały bardzo różnie. Mniejsze ich kompleksy na ogół pominięto. Tylko w północno-zachodniej części ziemi bielskiej i na przyległych do tejże od wschodu pogranicznych terytoriach Wielkiego Księstwa Litewskiego pokazano rozległe obszary puszczy — często z nazwami i aż nazbyt wyraźnie widoczne puste pasy wzdłuż przecinających je dróg.

Bardzo drobny rysunek sytuacyjny, małe rozmiary znaków umownych i drobnutkie litery najmniejszych napisów nazw wsi nieco zmniejszają czytelność szczegółów mapy. Z drugiej jednak strony podnoszą jej przejrzystość — dzięki nim nie sprawia wrażenia przeładowanej treścią, niezwykle przecież bogatą i tym cenniejszą dla historyka.

W dwóch dużych partiach mapy zasługują na uwagę naniesione na nią ołówkiem mniej lub więcej regularne siatki: 1) w części północnej, na obszarze ziemi bielskiej ograniczonym odcinkami linii prostej łączącymi Augustów, Lipsk, Buksztel, Tykocin, Goniądz i Augustów, mamy tu równoległoboki o wymiarach ok. 22 mm × 30 mm; 2) w części południowej, na obszarach ziemi drohickiej i mielnickiej różniące się stopniowo zmieniającymi się rozmiarami i kierunkami przebiegu linii, równoległoboki o mniejszej szerokości i stopniowo zwiększającej się długości, tworzące jak gdyby falującą, regularnie zmienną sieć. Mamy tu niewątpliwie do czynienia z konstrukcjami geometrycznymi pomocnymi przy kopiowaniu tych partii mapy, być może połączonym ze zmianą skali. Ponieważ zaś wiadomo, że mapa województwa podlaskiego znajdowała się wśród wypożyczonych w czerwcu 1797 r. i zwróconych w październiku tegoż roku przez kanclerza księcia Kurakina dwudziestu map ze zbioru Stanisława Augusta¹¹, chyba z tym właśnie kopiowaniem wiązać można wspomniane siatki.

Krytyczna analiza mapy i pełniejsza ocena jej walorów kartograficznych i źródłowych jest z pewnością tematem wartym odrębnego studium. Niniejsza publikacja stanowić dlań będzie punkt wyjścia.

¹¹ K. Łonczyńska, op. cit., s. 39–41.

